

К.В. Горбенко *

ПОСУД З РОВУ ДІЛЯНКИ «ЦИТАДЕЛЬ» ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД¹

Розглядається кераміка, що зафіксована в заповненні рову «Цитаделі» городища доби пізньої бронзи Дикий Сад у м. Миколаїв. Аналізуються групи керамічного посуду, що розподілені на види, типи та варіанти.

Ключові слова: городище Дикий Сад, м. Миколаїв, доба пізньої бронзи, білозерська культура, оборонний рів, керамічний посуд, культовий посуд.

У центрі сучасного м. Миколаїв розташоване городище доби пізньої бронзи Дикий Сад (кінець XIII—XI ст. до н. е.). Воно складається з трьох частин: огорожена ровом «Цитадель», «Передмістя» і «Посад», який розташовується за зовнішнім ровом (рис. 1).

Стаття є продовженням опублікованої раніше роботи, присвяченої аналізу кераміки городища Дикий Сад (Горбенко 2018, с. 28—46). Метою її є характеристика ліпного посуду із заповнення рову «Цитаделі»².

Рів навколо «Цитаделі» городища, у формі великої дуги, тягнеться вздовж лінії південний схід—північний захід (рис. 1). Позначку 21,15 м над рівнем моря, західної частини борта, було прийняти за «0» (рівень сучасної поверхні). Рівень впускання рову за рівнем виходу материка простежується на позначці 21,0. Довжина дослідженої частини складає 130 м (загальна дов-

жина рову становить приблизно 140—150 м), ширина — 5,0 м, глибина — 3,0 м (рис. 2).

Верхня частина рову (на позначці 21,15—20,15 м) заповнена спорадично вапняковим бутом, кістками тварин та невиразними фрагментами керамічного посуду.

У середній (на позначці 20,15—19,15 м) та нижній (на позначці 19,15—18,15 м) частинах заповнення простежуються глиняні обвали упереміш із дрібним та середнім вапняковим камінням (приблизно 400—500 каменів на 2,0 м довжини) та кістками риб. Можливо, це залишки зруйнованої захисної стіни (під час її спорудження в суміш глини й чорнозему додавалося вапнякове каміння та кістки риби, що зміцнювало споруду). Функцію додаткової перешкоди, імовірно, виконували стіни приміщень 10, 15, 16, 19, 20, розташованих на відстані 3,0—3,5 м від лінії рову (рис. 1). Навпроти цих приміщень, у заповненні рову, розташовувалися потужні завали вапнякових брил, що облицьовували стінки рову. Доповнюють цей висновок і залишки фундаментів фортифікаційної споруди у вигляді трьох заглиблень, врізаних у східний борт рову, навпроти приміщення 24 (рис. 1). Розташування і форма заглиблень та ям дає можливість стверджувати, що вони слугували фундаментом для потужних дерев'яних підпорок (можливо, в деяких випадках і контрфорсів) у конструкції внутрішнього панциру захисної стіни (Горбенко 2013, с. 62—68).

У південно-східній частині рову розташовувався кам'яний фундамент головного мосту. Фундамент у плані прямокутний, витягнутий поперек рову вздовж лінії північ—південь з невеликим відхиленням на північний схід; його розміри 3,64 × 2,00 м. Фундамент являв собою двохфасадну кладку (ширина західного фасаду 0,2—0,7 м, східного 0,3—0,7 м). Форма кладки західного фасаду повторювала обриси рову. Висота в центральній частині близько 1,25 м, з країв рову до 0,4 м. Кладка рядова (від 2 до 8—9 рядів), але суцільні ряди простежуються не на

* ГОРБЕНКО Кирило Володимирович — старший викладач кафедри історії та археології історичного факультету Миколаївського національного університету імені В.О. Сухолинського, ORCID 0000-0002-0510-3792, dikiysad@ukr.net

¹ Статтю виконано у межах німецько-українсько-російський проекту № 90216.

² Автор висловлює ширю подяку доктору історичних наук, провідному науковому співробітнику відділу античної археології Інституту археології НАН України Гаврилюк Надії Оксентівні, за методичні рекомендації під час обробки керамічного матеріалу, що публікується в статті.

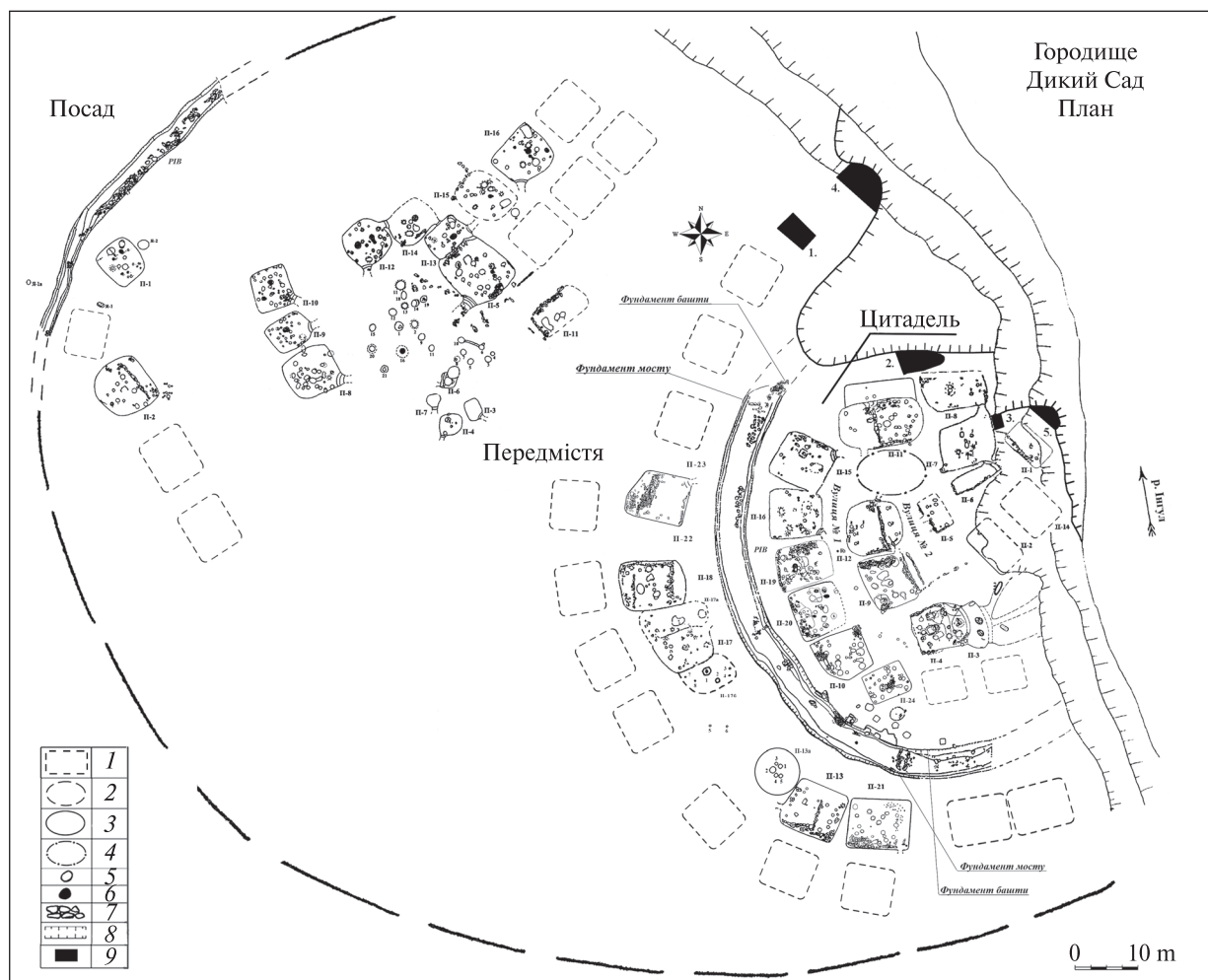

Рис. 1. План городища Дикий Сад: 1 — межі ймовірних об'єктів; 2 — межі городища; 3 — контури приміщень; 4 — центральна площа; 5 — ями; 6 — вогнища; 7 — кам'яні кладки; 8 — рів; 9 — контури розкопів 1956 р.

Fig. 1. Plan of the ancient settlement Dykyi Sad: 1 — the boundaries of probable objects; 2 — the boundaries of the settlement; 3 — outlines of premises; 4 — central area; 5 — middens; 6 — hearth; 7 — masonry work; 8 — moat; 9 — contours of excavations in 1956

всій довжині (Горбенко, Гребенніков, Панковський 2004, с. 100—104). Кам'яний фундамент другого мосту (зберігся фрагментарно) розташовувався в північній частині рову (рис. 1; 2). Він являв собою менш масивну споруду (однофасадна кладка 3,5 м завдовжки, 0,7 м заввишки, 0,5—0,75 м завширшки) та призначався для внутрішньої комунікації, тобто поєднання території «Передмістя» з територією «Цитаделі» (Горбенко 2013, с. 62—68).

На схід від кам'яних фундаментів обох мостів, на відстані 3,5—4,5 м, зафіксовано значні скупчення великих та дрібних вапнякових каменів. Розташування каменів та характер їх завалу дозволяють припустити, що ці прямокутні або овальні конструкції могли виконувати роль фундаменту під спеціальні сторожові пункти («башти»). Можливо, «башти» маркували мости та фланкували рів «цитаделі» (рис. 1).

Окрім цього, на городищі не зафіксовано слідів штурму та руйнації внаслідок воєнних дій. Цей факт може вказувати на фортифікаційні новації мешканців «Дикого Саду» та на міць його оборонних споруд. Ймовірно, населення використало східні прийоми під час зведення захисних конструкцій (два кільця ровів, сторожові пункти на кам'яному фундаменті, розташування приміщень вздовж рову, використання додаткових кріплень стіни). Схожі укріплення на поселеннях цього періоду відомі на Південному Уралі, у Казахстані (Зданович, Генінг 1983, с. 147—148; Генінг, Зданович, Генінг 1992, с. 23—43), Узбекистані (Спришевський 1972, с. 227—232), у Приоб'ї (Бородовський 2003, с. 264—269), на о. Хортиця (Пустовалов 1998, с. 162—188; 2005, с. 45).

Сукупність цих даних дає можливість припустити, що рів «Цитаделі», окрім захисної,

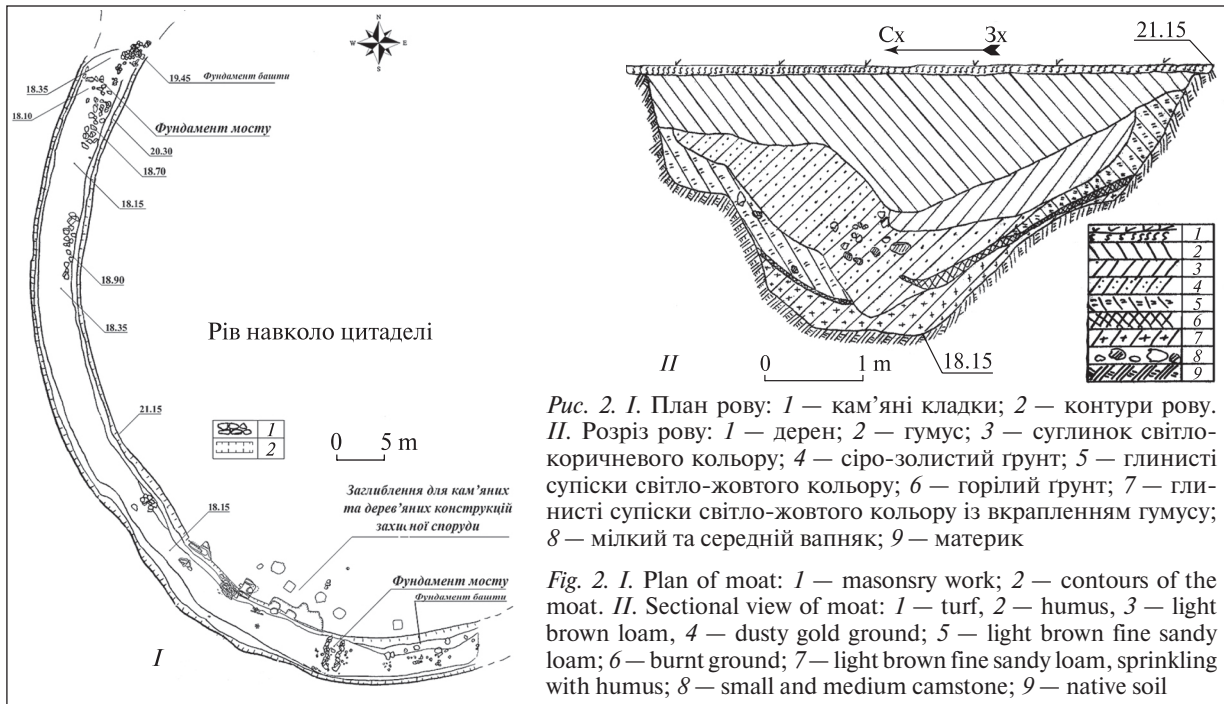

Рис. 2. I. План рову: 1 — кам'яні кладки; 2 — контури рову. II. Розріз рову: 1 — дерен; 2 — гумус; 3 — суглинок світло-коричневого кольору; 4 — сіро-золистий ґрунт; 5 — глинисті супіски світло-жовтого кольору; 6 — горілий ґрунт; 7 — глинисті супіски світло-жовтого кольору із вкрапленням гумусу; 8 — м'який та середній вапняк; 9 — материк

Fig. 2. I. Plan of moat: 1 — masonry work; 2 — contours of the moat. II. Sectional view of moat: 1 — turf; 2 — humus, 3 — light brown loam, 4 — dusty gold ground; 5 — light brown fine sandy loam; 6 — burnt ground; 7 — light brown fine sandy loam, sprinkling with humus; 8 — small and medium camstone; 9 — native soil

міг виконувати соціальну та ритуальну функції. Він розмежовував громаду Дикого Саду за виробничими, соціальними та майновими ознаками (на «цитаделі» зафіксовано храмові приміщення, котрих немає на території дальнього «передмістя»), а також міг використовуватися для хтонічних приношень богам (поховання людських черепів, посуду з кістками великої риби). Як приклад, ритуальні дії, що пов'язані із фортифікаційними спорудами, відзначаються дослідниками на території Аркаїма (Зданович, Батанина 1995, с. 54—62).

Заповнення рову складається з керамічних посудин (близько двадцяти двох тисяч фрагментів); зняряд праці (у сукупності понад сотня предметів) з каменю, рогу та бронзи; кісток тварин та риби (декілька сотень фрагментів), а також людських черепів без нижньої щелепи (п'ять черепів, з яких один у середньому; чотири — у нижньому рівні заповнення).

У статті буде розглянуто морфологію ліпного посуду із середнього (на позначці 20,15—19,15 м) та нижнього (на позначці 19,15—18,15 м) рівнів заповнення рову. Рів досліджений майже у повному обсязі (окрім південно-східної ділянки) і являє собою відокремлену, самодостатню для аналізу частину «Цитаделі» городища.

Заповнення рову можна розподілити на три рівня: верхній (завтовшки 1,0 м), де фіксувалася невелика кількість невиразних фрагментів керамічних посудин (приблизно 1000 екз.);

середній (завтовшки 1,0 м), де насиченість керамічних фрагментів зростає (приблизно до 10 000 екз.); нижній (завтовшки 1,0 м), де кількість фрагментів керамічного посуду практично співпадає з середнім рівнем (приблизно 11 000 екз.). Виявлений у заповненні рову керамічний матеріал належить приблизно до 2500 посудин різного призначення. З них відібрано 165 археологічно цілих та частково цілих посудин, що походять із середнього (81 екз.) та нижнього (84 екз.) рівнів заповнення, придатних для класифікації за формальними ознаками (рис. 3, 18).

Увесь класифікований матеріал розподілено на дві групи: закриті (120 фрагментів) та відкриті (41 фрагмент). Кожна група розподілена на види (посуд закритої групи: горщики, банкоподібні, келихи, черпаки, корчаги; посуд відкритої групи: чаші, миски, жаровні, цідилки), у межах видів виділено типи (типоутворювальною ознакою є форма шийки та вінець). У межах типів виокремлюються варіанти відповідно до форми тулуба (табл. 1; 2; 4). Окрему, спеціальну, групу сформовано з нестандартного (мініатюрного) посуду, що умовно віднесено до культового (4 фрагмента) (табл. 3; 4).

Керамічний посуд із заповнення рову, переважно, відповідає керамічним посудинам, що зафіксовано на території приміщень «цитаделі» городища Дикий Сад та трапляється у матеріалах більшості відомих поселень та могильників білозерського часу Північно-Західного

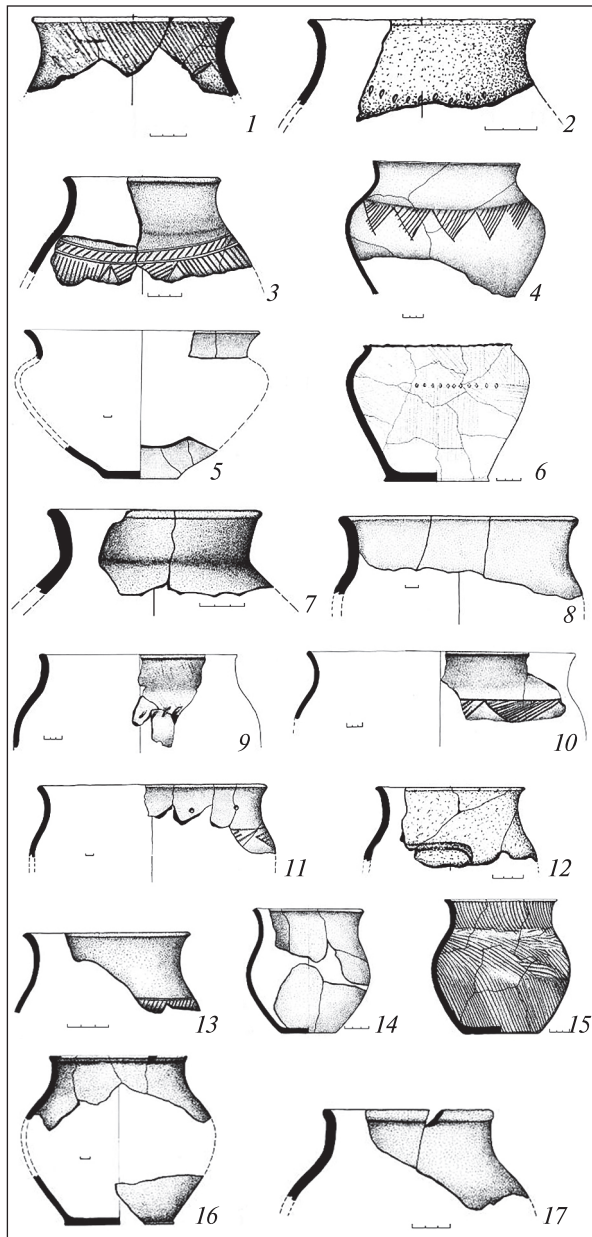

Рис. 3. Горщики, тип 1: 1–12 — варіант 1; 13–17 — варіант 2; 1–5; 13–15 — середнє заповнення; 6–12; 16–17 — нижнє заповнення

Fig. 3. Pots, type 1: 1–12 — option 1; 13–17 — option 2. 1–5, 13–15 — medium filling; 6–12, 16–17 — lower filling

Причорномор'я та є характерним для білозерської культури (Ванчугов 1990, с. 59–81).

1. Закриті посудини:

1.1.1. Горщики з відігнутими вінцями та дугоподібною у перетині шийкою (тип 1), плоским дном із закраїною або без неї.

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення у верхній третині тулуба. Орнаментовані овальним, нігтьовим та округлим вдавлюванням; пружками з незамкненими кінцями; прокресленими лініями у формі трикутників; навскісними розчосами, зубчатим штампом.

Формувальна маса, переважно, груба з домішками жорстви та кварцового піску (є фрагменти з добре відмученою й обробленою масою та лощенням), у перетині однорідного, темно-коричневого, сірого та чорного кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого, сірого або чорного кольору (трапляються лощені екземпляри); внутрішня поверхня темно-сірого, світло-коричневого та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 17–23 см; діаметр вінця 14–32 см; діаметр тулуба 20–32 см; діаметр денаць 9,0–13 см. Представлені 12 фрагментами посудин: 5 фрагментів у середньому заповненні, 7 — у нижньому (рис. 3, 1–12; 15, 1–3).

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення у середній частині тулуба. Орнаментовані прокресленими лініями та навскісними розчосами. Формувальна маса переважно груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного, сірого та чорного кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого, сірого або чорного кольору; внутрішня — темно-сірого, світло-коричневого та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 16–18 см; діаметр вінця 12–16 см; діаметр тулуба 16–22 см; діаметр денаць 7,0–11 см. Представлені п'ятьма екз.: три фрагменти у середньому заповненні, два — у нижньому (рис. 3, 13–17; 15, 4).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Тудорове, Приозерне, Криничне, Ялпуг, Мирне (Ванчугов 1990, с. 60–68, рис. 17; 21; 23).

1.1.2. Горщики з прямою шийкою, відігнутим вінцем (тип 2), плоским дном із закраїною або без неї.

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення у верхній третині тулуба. Один фрагмент орнаментовано овальним та нігтьовим вдавлюванням. Формувальна маса переважно груба з домішками жорстви та кварцового піску (є фрагменти з добре відмученої й обробленої маси та лощенням), у перетині однорідного сірого та чорного кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, світло-коричневого або чорного кольору (трапляються лощені екземпляри); внутрішня поверхня темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 18–25 см; діаметр вінця 15–24 см; діаметр тулуба 18–25 см; діаметр денаць 9,0–12 см. Представлені п'ятьма фрагментами посудин, що зафіксовані у нижньому заповненні рову (рис. 4, 1–5; 15, 5).

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення у середній частині тулуба. Орнаментовані

Таблиця 1. Закриті посудини
Table 1. Closed vessels

№	Категорія	Тип	Варіант	Умови знахідки	Кількість екз.			%		
					D _{max}	Кількість екз.	Кількість екз.	D _{max}	Кількість екз.	Кількість екз.
1.1.1	Горщики	Дугоподібна шийка	D _{max} верхня третина тулуба	C/p	5		4,2			
				H/p	7	12	5,8	10,0		
1.1.2	Горщики	Пряма шийка	D _{max} середня частина тулуба	C/p	3	17	2,5	14,2		
				H/p	2	5	1,7	4,2		
				C/p	—	—	—	—	29,2	
				H/p	5	5	4,2	4,2		
1.1.3	Горщики	Конусоподібна шийка	D _{max} середня частина тулуба	C/p	1		0,8			
				H/p	1	2	0,8	1,6	1,6	
1.2.1	Банкоподібні посудини	Намічена шийка	—	C/p	1		0,8			
				H/p	4	5	3,4	4,2		
1.2.2	Банкоподібні посудини	Пряма шийка	—	C/p	1	8	0,8	6,7		
				H/p	2	3	1,7	2,5		
1.3.1	Келихи витягнуті	Циліндрична шийка	D _{max} нижня третина тулуба	C/p	2		1,7			
				H/p	—	2	—	1,7		
				C/p	3	5	2,5	4,2		
				H/p	—	3	—	2,5	36,7	
1.3.2.	Келихи приземкуваті	Циліндрична шийка	—	C/p	8		6,7			
				H/p	11	19	9,1	15,8		
1.4	Черпаки	Дугоподібна шийка	—	C/p	8		6,7			
				H/p	12	20	10,0	16,7		
				C/p	—	7	—	—		
				H/p	7	7	5,8	5,8	5,8	
1.5.1	Корчаги	Дугоподібна шийка	D _{max} верхня третина тулуба	C/p	2		1,7			
				H/p	1	3	0,8	2,5		
				C/p	10	16	8,3	13,3		
				H/p	3	13	2,5	10,8		
1.5.2	Корчаги	Пряма шийка	D _{max} верхня третина тулуба	C/p	6		5,0			
				H/p	2	8	1,65	6,65		
				C/p	2	10	1,65	8,3		
				H/p	—	2	—	1,65		

Примітки. Нумери в таблиці відповідають індексам, що використовуються в описовій частині статті. Всього кількість фрагментів посуду закритого типу — 120. Середнє заповнення — 57 (47,5 %) ; нижнє заповнення — 63 (52,5 %). Умовні позначки. В табл. 1—4: C/p — середній рівень заповнення, H/p — нижній рівень заповнення.

Таблиця 2. Відкриті посудини

Table 2. Opened vessels

№	Категорія	Тип	Варіант	Умови знахідки	Кількість екз.		%	
					Кількість екз.	Умови знахідки	Кількість екз.	%
2.1.1	Чаші	Дугоподібна шийка	—	С/р	6	10	14,6	24,4
				Н/р	4		9,8	
2.1.2	Чаші	Вигнута пряма шийка	—	С/р	3	3	7,3	31,7
				Н/р	—		—	
2.2.1	Миски	Відгнуті стінки	—	С/р	5	15	12,2	36,6
				Н/р	10		24,4	
2.3.1	Жаровні	Відгнуті стінки та сегментно-обрізаний корпус	—	С/р	2	5	4,9	12,2
				Н/р	3		7,3	
2.3.2	Жаровні	Пласкі, округлі та сегментно-обрізаний корпус	—	С/р	3	3	7,3	24,4
				Н/р	—		—	
2.3.3	Жаровні	Пласкі, округлі з невеликим бортиком	—	С/р	2	2	4,9	4,9
				Н/р	—		—	
2.4.1	Цідилки	Пласкі, округлі та прямокутні с наскрізними отворами	—	С/р	3	3	7,3	7,3
				Н/р	—		—	

Примітки. Номери в таблиці відповідають індексам, що використовуються в описовій частині статті. Всього кількість фрагментів посуду відкритого типу — 41. Середнє заповнення — 24 (58,5%); нижнє заповнення — 17 (41,5%).

Таблиця 3. Мініатюрні (культові) посудини

Table 3. Miniature (cult) vessels

№	Категорія	Тип	Варіант	Умови знахідки	Кількість екз.	%
			—	Н/р	1	25
			—	Н/р	1	25

Примітки. Номери в таблиці відповідають індексам, що використовуються в описовій частині статті. Всього кількість фрагментів мініатюрного (культового) посуду — чотири.

Таблиця 4. Зведена таблиця керамічного посуду з рову «Цитаделі»
Table 4. Categories of vessels in the "Citadel" moat filling

Рівень заповнення рову	Категорії посуду														Інші												
	Закриті							Відкриті							Мініатюрні посудини												
	Загальна кількість %							Загальна кількість %							Загальна кількість %												
	Типи																										
	1	2	3	1-3	1	2	1-2	1	2	1	2	1-2	1	2	3	1-3	1	2	3	1-3							
С/р 81 фр. %	8	5	1	14	1	1	2	21	5	16	21	8	12	3	6	3	5	2	3	2	3	3	24	—	—	—	
Н/р 84 фр. %	9	11	1	21	4	2	6	23	7	4	2	2	4	2	6	4	10	3	—	—	—	—	17	4	4	4	100
Усього 165 %	17	16	2	35	5	3	8	44	7	16	10	10	16	7	26	10	15	15	5	3	2	10	3	41	4	4	24,9
С/р 81 %	14	17,3	2	21	2	2,5	2	21	—	20	24,7	20	—	20	9	9	5	5	6,2	11,1	7	8,6	3	24	—	—	—
Н/р 84 %	21	25,0	6	23	6	7,15	6	23	7	6	7,15	6	7	6	4	4	10	10	11,9	4,7	3	3,6	—	17	4	4	4,8
Усього 165 %	35	21,2	8	44	8	4,8	8	44	7	26	26	26	7	26	13	13	15	15	9,1	7,9	10	6,1	3	41	4	4	2,4
С/р 81 %	21,2	17,3	2,5	26,7	4,8	26,7	26,7	57	4,2	15,8	15,8	72,7	4,2	15,8	7,9	9,1	9,1	24	30,0	6,1	6,1	1,8	24,9	—	—	—	
Н/р 84 %	63	75,0	75,0	63	75,0	75,0	63	75,0	75,0	75,0	75,0	72,7	75,0	75,0	17	20,2	17	17	20,2	20,2	20,2	20,2	4	4,8	4	4,8	4,8
Усього 165 %	120	72,7	72,7	120	72,7	72,7	120	72,7	72,7	72,7	72,7	72,7	72,7	72,7	41	24,9	41	41	24,9	24,9	24,9	24,9	4	2,4	4	2,4	2,4

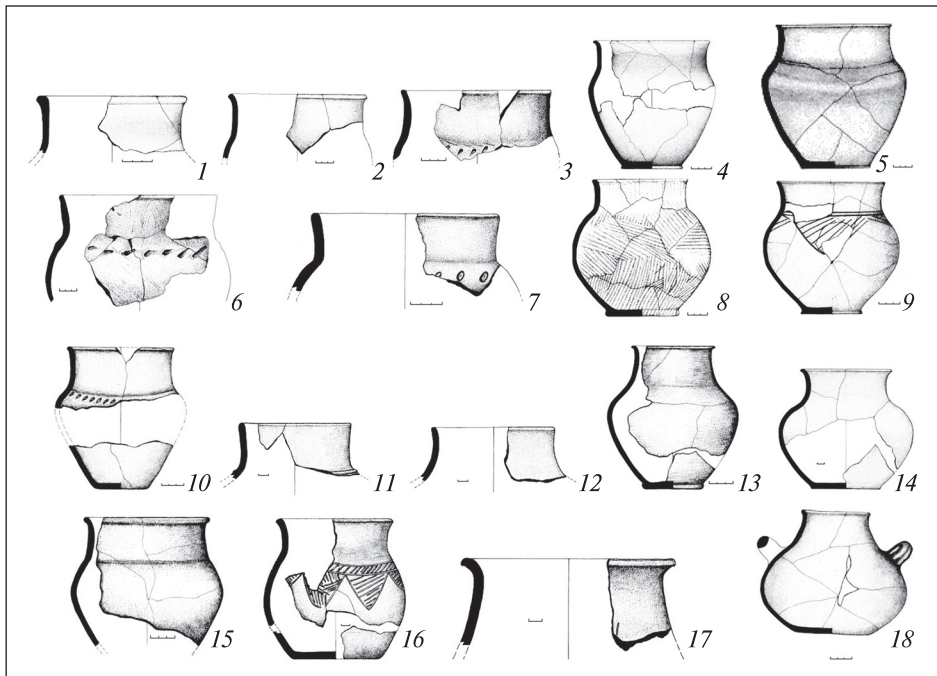

Рис. 4. Горщики, тип 2: 1–5 – варіант 1; 6–16 – варіант 2; 6–10 – середнє заповнення; 1–5; 11–16 – нижнє заповнення. Горщики, тип 3: 17 – варіант 1; 18 – варіант 2; 18 – середнє заповнення; 17 – нижнє заповнення

Fig. 4. Pots, type 2: 1–5 – option 1; 6–16 – option 2. 6–10 – medium filling; 1–5; 11–16 – lower filling. Pots, type 3: 17 – option 1; 18 – option 2. 18 – medium filling; 17 – lower filling

овальним та округлим вдвлюванням; прокресленими лініями та зубчатим штампом у формі трикутників; навскісними розчосами. Формувальна маса переважно груба з домішками жорстви та кварцового піску (є фрагменти з добре відмученої й обробленої маси), у перетині однорідного, чорного та сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого, темно-коричневого та сірого кольору (трапляються лощені екземпляри); внутрішня поверхня темно-сірого, світло-коричневого та темно-коричневого ко-

льору. Розміри: висота 17–21 см; діаметр вінець 12–16 см; діаметр тулуба 16–20 см; діаметр дещ 7,0–12 см. Представлені 11 фрагментами посудин: п'ять у середньому заповненні, шість у нижньому (рис. 4, 6–16; 15, 6–10).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Балта, Тудорове, Приозерне, Криничне, Ялпуг, Мирне (Ванчугов 1990, с. 60–68, рис. 17; 21; 23; с. 74, рис. 27).

1.1.3. Горщики з конусоподібною шийкою (тип 3), плоским дном із закраїною або без неї.

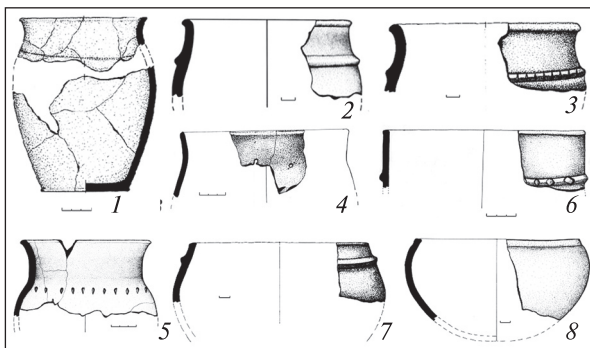

Рис. 5. Банкоподібні посудини, тип 1: 1–5; тип 2: 6–8; 1, 6 – середнє заповнення; 2–5; 7–8 – нижнє заповнення

Fig. 5. Jar, type 1: 1–5; type 2: 6–8. 1, 6 – medium filling; 2–5; 7–8 – lower filling

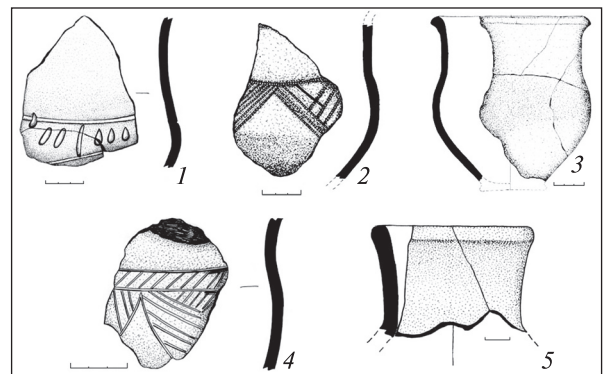

Рис. 6. Келихи витягнуті, тип 1: 1–2 – варіант 1; 3–5 – варіант 2; 1–5 – середнє заповнення

Fig. 6. Beaker (Prolate form), type 1: 1–2 – option 1; 3–5 – option 2. 1–5 – medium filling

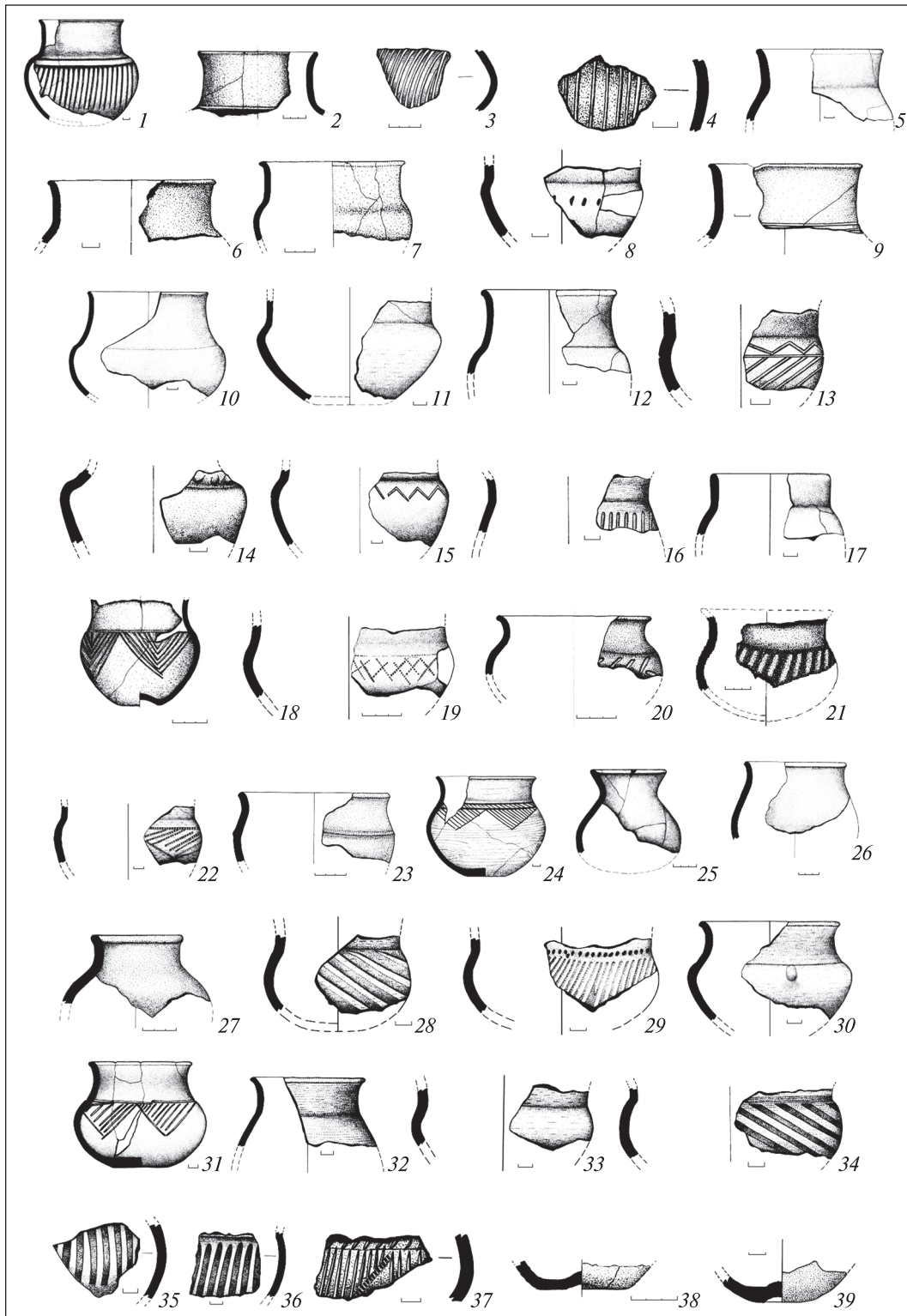

Рис. 7. Келихи приземкуваті, тип 1: 1–19; тип 2: 20–39. 1–8, 20–27 — середнє заповнення; 9–19; 28–39 — нижнє заповнення

Fig. 7. Beaker (Squat form cups), type 1: 1–19; type 2: 20–39. 1–8; 20–27 — medium filling; 9–19; 28–39 — lower filling

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення у середній частині тулуба. Представлено одним екземпляром верхньої частини горщика. Формувальна маса добре відмучена й об-

роблена, з домішками кварцового піску, у перетині однорідного сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-сірого кольору, внутрішня — чорного. Діаметр вінця 16 см (рис. 4, 17).

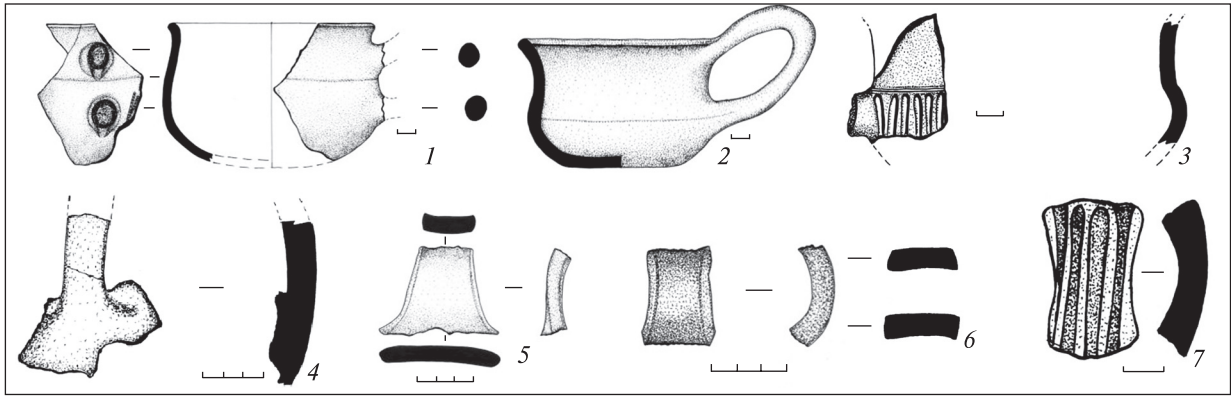

Рис. 8. Черпаки (нижнє заповнення)

Fig. 8. Cups (lower filling)

Такий посуд трапляється у матеріалах поселення білозерського часу: Балта (Ванчугов 1990, с. 75, рис. 28).

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення у нижній третині тулуба. Представлено одним екземпляром горщика з ручками розташованими горизонтально під кутом 45°. Формувальна маса добре відмучена й оброблена, з домішками кварцового піску, у перетині однорідного чорного кольору. Зовнішня поверхня коричневого кольору, внутрішня — чорного. Розміри: висота 17,4 см; діаметр вінця 9,8 см; діаметр тулуба 20,8 см; діаметр денця 9,6 см (рис. 4, 18; 15, 11).

1.2.1. Банкоподібні посудини (тип 1) з наміченою шийкою. Вінчик злегка відтягнутий, шийка пряма, тулуб округлий, дно пласке із закраїною або без неї. Орнаментовані овальним вдавлюванням; пружками, пружками з нігтьовими вдавлюваннями. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного та сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, сірого та чорного кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 15—18 см; діаметр вінця 12—18 см; діаметр тулуба 14—17 см; діаметр денця 8,0—9,0 см. Представлені п'ятьма фрагментами посудин: один у середньому заповненні, чотири — у нижньому (рис. 5, 1—5; 15, 12—13).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Тудорове, Балта (Ванчугов 1990, с. 60, рис. 17; с. 74, рис. 27).

1.2.2. Банкоподібні посудини (тип 2) з прямою шийкою. Вінчик злегка відтягнутий, шийка пряма або конусоподібна, тулуб округлий, дно пласке без закраїни. Орнаментовані пружками; пружками з ромбоподібними вдавлюваннями. Формувальна маса груба з доміш-

ками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, світло-коричневого та сірого кольору; внутрішня — темно-сірого та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 10—15 см; діаметр вінця 16—21 см; діаметр тулуба 18—21 см; діаметр денця 8,0—12 см. Представлені трьома фрагментами посудин: один у середньому заповненні, два — у нижньому (рис. 5, 6—8; 15, 14).

Такий посуд трапляється у матеріалах пам'яток білозерського часу: поселення Балта та могильника Будуржель (Ванчугов 1990, с. 74, рис. 27; с. 78, рис. 31).

1.3.1. Келихи витягнуті, з лощенням та без, із циліндричною шийкою (тип 1).

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення тулуба в нижній третині. Орнаментовані прокресленими лініями у комбінації з овальним вдавлюванням; зубчатим штампом у формі трикутників, спущених вершинами донизу. Формувальна маса добре відмучена та оброблена з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного та сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого та сірого кольору; внутрішня — темно-сірого та чорного кольору. Розміри: висота 18—20 см; діаметр вінця 13—17 см; діаметр тулуба 18—20 см; діаметр денця 7,0—15 см. Представлені двома фрагментами посудин із середнього рівня рову (рис. 6, 1—2).

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення тулуба в середній частині. Орнаментовані бордюром з прокресленими косими лініями, під яким прокреслені лінії у формі трикутників, спущених вершинами донизу. Формувальна маса добре відмучена та оброблена з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного та сірого кольору. Зо-

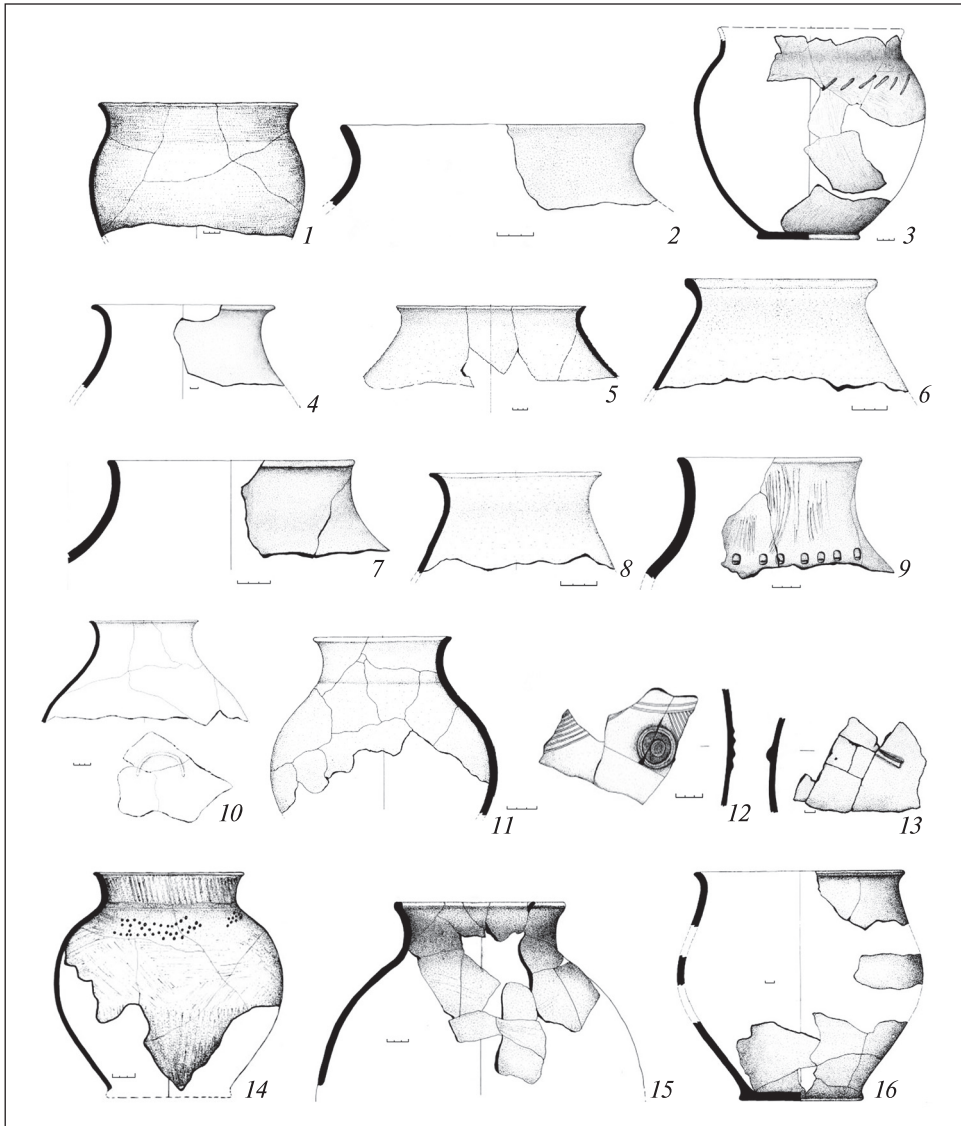

Рис. 9. Корчаги, тип 1: 1–3 – варіант 1; 4–16 – варіант 2. 1, 2, 4–13 – середнє заповнення; 3, 14–16 – нижнє заповнення

Fig. 9. Large storage vessel (korchaga), type 1: 1–3 – option 1; 4–16 – option 2. 1, 2, 4–13 – medium filling; 3, 14–16 – lower filling

внїшня поверхня темно-коричневого та сїрого кольору; внутрішня — темно-сїрого та чорного кольору. Розміри: висота 16–20 см; діаметр вінець 6,0–15 см; діаметр тулуба 15–20 см; діаметр денць 5,0–7,0 см. Представлені трьома фрагментами посудин із середнього рівня рову (рис. 6, 3–5).

Такий посуд трапляється у матеріалах пам'яток білозерського часу: поселення Ялпуг IV, могильників Будуржель, Широке, Кочковате, Сукляя (Ванчугов 1990, с. 67, рис. 22; с. 78, рис. 31; с. 80, фото 1, 2, 3; с. 79, рис. 32) та Казаклія (Agulnicov 1996, р. 94, fig. 6, 7–10–11; р. 109, fig. 21, 5).

1.3.2. Келихи приземкуваті з лощінням та без (тип 1) із циліндричною шийкою. Орна-

ментовані бордюром із прокресленими горизонтальними лініями та лініями у формі зигзагу, під якими вертикальні та навкоси прокреслені лінії, вертикальними прокресленими лініями; прокресленими лініями у формі трикутників, спущених вершинами донизу, зубчатого штамп у формі хрестів, вертикальними жолобками та овальним вдвлюванням. Формувальна маса добре відмучена та оброблена з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного сїрого та чорного кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, світло-коричневого, чорного та сїрого кольору (частина з лощенням); внутрішня — темно-сїрого, чорного та темно-коричневого кольору. Частина келихів має увігнуті до середини ден-

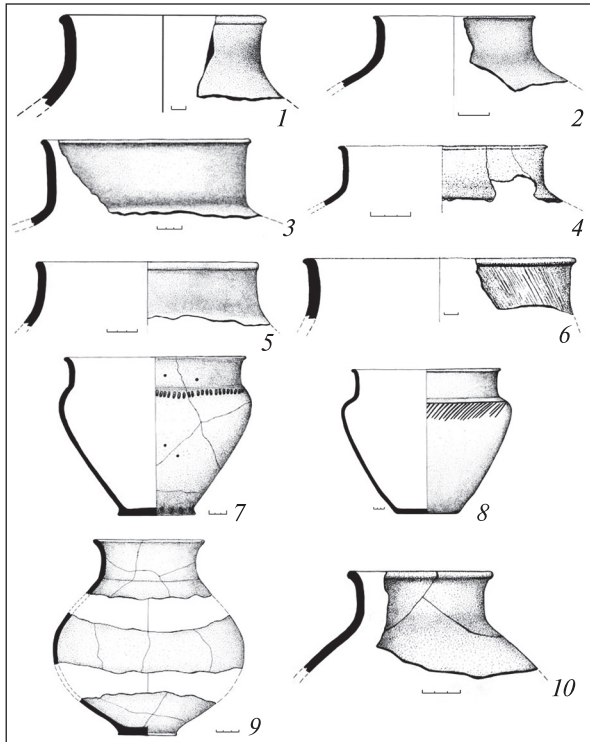

Рис. 10. Корчаги, тип 2: 1–8 — варіант 1; 9–10 — варіант 2. 1–6, 9–10 — середнє заповнення; 7–8 — нижнє заповнення

Fig. 10. Large storage vessel (korchaga), type 2: 1–8 — option 1; 9–10 — option 2. 1–6, 9–10 — medium filling; 7–8 — lower filling

ця. Розміри: висота 8,0–16 см; діаметр вінець 9,0–12 см; діаметр тулуба 9,0–17 см; діаметр донець 3,5–6,0 см. Представлені 19 фрагментами посудин: вісім у середньому заповненні, 11 — у нижньому (рис. 7, 1–19; 16, 1–11).

Такий посуд відомий серед матеріалів пам'яток білозерського часу: поселень Червона Коса, Кошниця та могильника Будуржель (Ванчугов 1990, с. 69, рис. 24; с. 70, рис. 25).

1.3.3. Келихи приземкуваті з лошенням та без (тип 2) із дугоподібною шийкою. Орнаментовані овальним вдавленням; вертикальними та навскісними жолобками; уступом; зубчатим штампом; прокресленими лініями у формі трикутників опущених до низу; бордюром із прокресленими лініями, під яким прокреслені лінії у формі трикутників опущених до низу; наліпом овальної форми. Формувальна мас переважно добре відмучена та оброблена, з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня теракотового, сірого, чорного, світло-коричневого та темно-коричневого кольору; внутрішня — сірого, чорного та темно-коричневого кольору (частина з лошенням). Частина келихів має увігнуті до середини денця. Розміри: висота 6,0–14 см; діаметр вінець 8,0–15 см; діаметр тулуба

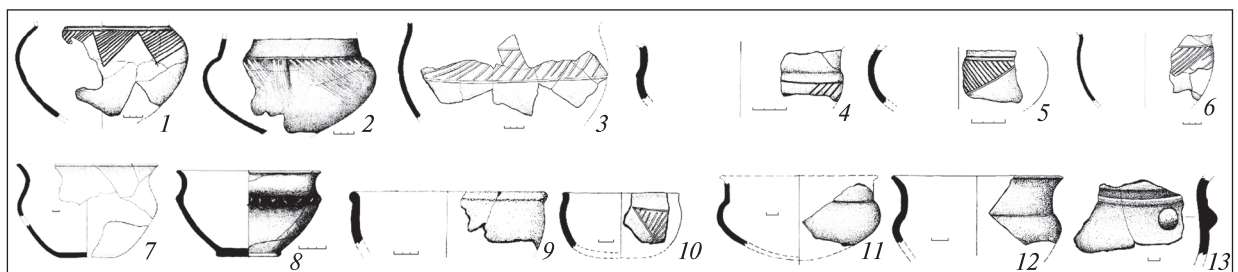

Рис. 11. Чаші, тип 1: 1–10; тип 2: 11–13. 1–6, 11–13 — середнє заповнення; 7–10 — нижнє заповнення

Fig. 11. Bowls, type 1: 1–10; type 2: 11–13. 1–6, 11–13 — medium filling; 7–10 — lower filling

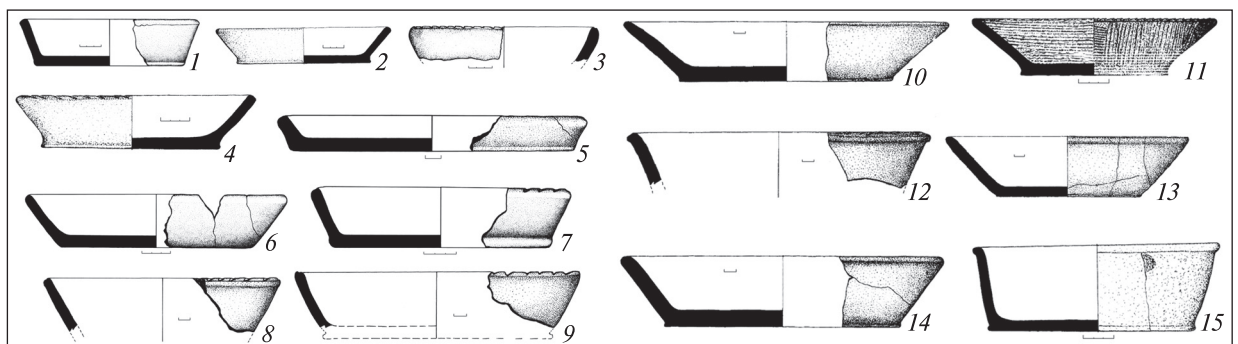

Рис. 12. Миски, тип 1: 1–5 — середнє заповнення; 6–15 — нижнє заповнення

Fig. 12. Bowls, type 1: 1–5 — medium filling; 6–15 — lower filling

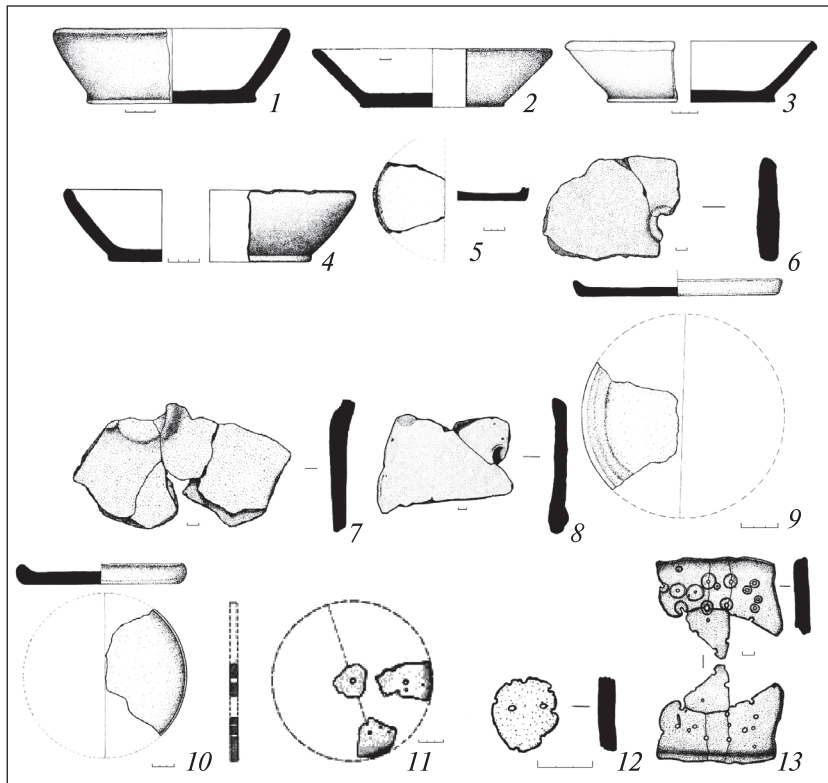

Рис. 13. Жаровні у вигляді мисок 1 типу: 1–5. Жаровні плоскі, тип 2: 6–8; тип 3: 9–10. Цідилки плоскі: 11–13. 1–2, 6–13 — середнє заповнення; 3–5 — нижнє заповнення

Fig. 13. Roasters in the shape of bowls of type 1: 1–5. Square-topped roasters, type 2: 6–8; type 3: 9–10. Square-topped tamises — 11–13. 1–2, 6–13 — medium filling; 3–5 — lower filling

8,0–18 см; діаметр донець 4,0–5,5 см. Представлені 20 фрагментами посудин: вісім у середньому заповненні, 12 — у нижньому (рис. 7, 20–39; 16, 12–24).

Такий посуд трапляється у матеріалах пам'яток білозерського часу: поселення Червона коса, могильника Сукля (Ванчугов 1990, с. 69, рис. 24; с. 79, рис. 32) та Казаклія (Agulnicov 1996, р. 103, fig. 15, 5).

1.4. Черпаки з лощінням та без з високою дугоподібною шийкою, максимальним розширенням у нижній третині тулуба, невеликим плоским або заокругленим донцем. Основа шийки підкреслена горизонтальним ребром. Один фрагмент орнаментовано вертикальними жолобками. Високі петлеподібні ручки кріпилися до краю вінець або під вінцем та у місці найбільшого розширення тулуба. Ручки виготовлені з овального жмута.

Формувальна маса добре відмучена й оброблена з домішками жорстви, у перетині однорідного сірого або чорного кольору. Зовнішня поверхня сірого або чорного кольору, переважно лощена; внутрішня — темно-сірого, та чорного кольору (трапляється лощення). Роз-

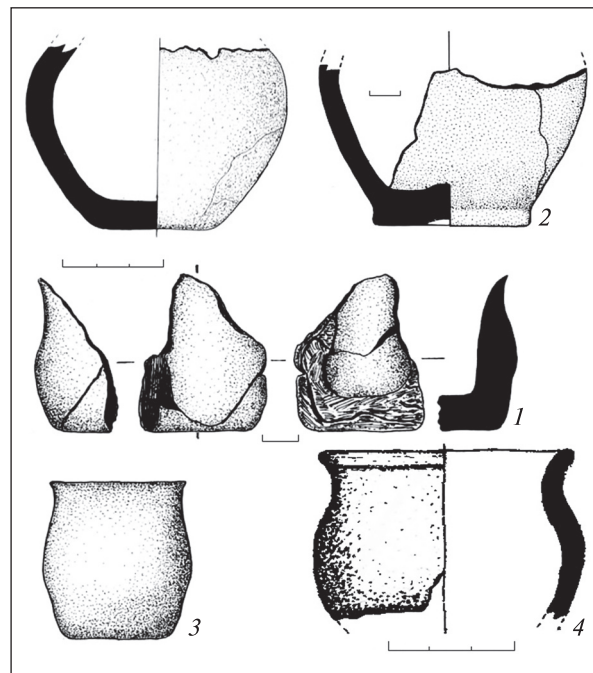

Рис. 14. Мініатюрні (культові) посудини (нижнє заповнення). 1–2 — горщики; 3 — банкоподібна посудина; 4 — келих приземкуватий

Fig. 14. The miniature (cult) dishes (lower filling). Pots — 1–2. Jar — 3. Beaker (Squat form cups) — 4

Рис. 15. Горщики та банкоподібні посудини. Горщики, тип 1: 1–3 – варіант 1; 4 – варіант 2; тип 2: 5 – варіант 1; 6–10 – варіант 2; тип 3. 11 – варіант 2. Банкоподібні посудини – 12–13 – тип 1; 14 – тип 2. 1, 4, 6, 11 – середнє заповнення; 2, 3, 5, 7–10, 12–14 – нижнє заповнення

Fig. 15. Pots, type 1: 1–3 – variant 1; 4 – variant 2. Type 2: 5 – variant 1; 6–10 – variant 2. Type 3. 11 – variant 2. Jar: 12–13 – type 1; 14 – type 2. 1, 4, 6, 11 – medium filling; 2, 3, 5, 7–10, 12–14 – lower filling

міри: висота 6,0–8,4 см; діаметр вінець 10,0–12,4 см; діаметр тулуба 9,0–12,4 см; діаметр донець 5,0–7,0 см. Представлені сімома фрагментами посудин із нижнього рівня заповнення рову. Серед них три майже цілих (рис. 8, 1–3; 16, 25–26); чотири представлені фрагментами ручок (рис. 8, 4–7). Одна ручка орнаментована вертикальними жолобками на зовнішній поверхні (рис. 8, 7).

Такий посуд трапляється у матеріалах пам'яток білозерського часу: могильників Кочковате та Василівка (Ванчугов 1990, с. 76, рис. 29, 10; с. 80, фото 1, 8); поселень Калфа, Кошниця та Балта.

1.5.1. Корчаги з дугоподібною шийкою (широка або вузька) (тип 1).

Варіант 1 – максимальний діаметр розширення у верхній третині тулуба.

Орнаментовані овальним вдавлуванням витягнутої форми. Формувальна маса переважно груба (один фрагмент з добре відмученою масою світло-коричневого кольору та лощений) з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору; внутрішня – чорного та темно-коричневого. Розміри: висота 36–38 см; діаметр вінець 25–37 см; діаметр тулуба 38–40 см; діаметр донець 14–18 см. Представлені трьома фрагментами посудин: два із середнього заповнення, один із нижнього (рис. 9, 1–3; 17, 1–2).

Варіант 2 – максимальний діаметр розширення у середній частині тулуба. Орнаментовані овальним та круглим вдавлуванням; витягнутим упором; бордюром з двома прокресленими лініями, під якими прокреслені лінії та два наліпи у формі кола; наліпи у формі дуги.

Формувальна маса переважно груба (декілька фрагментів лощені з добре відмученою масою сірого кольору) з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня сірого, світло-коричневого та чорного кольору; внутрішня – чорного, сірого та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 26–36 см; діаметр вінець 14–38 см; діаметр тулуба 28–38 см; діаметр донець 14–16 см. Представлені 13 фрагментами посудин: 10 у середньому заповненні, три – у нижньому (рис. 9, 4–16; 17, 3–5).

Такий посуд присутній у матеріалах поселень білозерського часу: Удобрне, Криничне, Тудорове та Приозерне (Ванчугов 1990, с. 81, фото 4; с. 60, рис. 17; рис. 18).

1.5.2. Корчаги з прямою шийкою (широка або вузька) (тип 2).

Варіант 1 – максимальний діаметр розширення у верхній третині тулуба. Орнаментовані овальним вдавлуванням та прокресленими лініями. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого, темно-коричневого та сірого кольору (декілька фрагментів лощені з добре відмученої маси); внутрішня – темно-сірого та чорного кольору. Розміри: висота 27–41 см; діаметр вінець 14–43 см; діаметр тулуба 29–49 см; діаметр донець 14–19 см. Представлені вісьмома фрагментами посудин: шість із середнього заповнення, два – із нижнього (рис. 10, 1–8; 17, 6–9).

Варіант 2 – максимальний діаметр розширення у середній частині тулуба. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного кольору.

Рис. 16. Келихи приземкуваті, тип 1: 1–11; тип 2: 12–24. Черпаки — 25–26. 1, 2, 12–14 — середнє заповнення; 3–11, 15–24, 25, 26 — нижнє заповнення

Fig. 16. Beaker (Squat form cups), type 1: 1–11; type 2: 12–24. Cups — 25–26. 1, 2, 12–14 — medium filling; 3–11, 15–24, 25, 26 — lower filling

ру. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору (декілька фрагментів лощені з добре відмученої маси); внутрішня — темного кольору. Розміри: висота 26–28 см; діаметр вінець 12–16 см; діаметр тулуба 26–28 см; діаметр дещо 9,0–11 см. Представлені двома фрагментами посудин із середнього заповнення рову (рис. 10, 9–10).

Такий посуд знаходять серед матеріалів могильника білозерського часу — Кочковате (Ванчугов 1990, с. 80, фото 1, 6).

2. Відкриті посудини:

2.1.1. Чаші з відігнутими вінцями, дугоподібною шийкою (тип 1), невисоким тулубом з максимальним розширенням у верхній трети-

ні, пласким або заокругленим дещом. Орнаментовані прокресленими лініями у формі трикутників опущених до низу; жолобками; бордюром з прокресленими лініями; орнаментованими пружками (овальні вдавлювання); зубчатим штампом.

Формувальна маса переважно груба (виявляють фрагменти з добре відмученою масою) з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного сірого або чорного кольору. Зовнішня поверхня коричневого; теракотового або сірого кольору; деякі посудини мають лощену поверхню; внутрішня — теракотового або чорного кольору. Розміри: висота 6,0–10 см; діаметр вінець 8,0–25 см; діаметр тулу-

ба 8,0—32 см; діаметр донець 5,0—10 см. Представлені 10 фрагментами посудин: шість із середнього заповнення, чотири — із нижнього (рис. 11, 1—10; 18, 1—3).

Такий посуд присутній у матеріалах пам'яток білозерського часу: поселень Воронівка II, Мирне II (Ванчугов 1990, с. 64, рис. 21; с. 68, рис. 23) та могильника Казаклія (Agulnicov 1996, р. 93, fig. 5, 3; р. 95, fig. 7, 6—8—9; р. 97, fig. 9, 5; р. 102, fig. 14, 6).

2.1.2. Чаші з відігнутими вінцями, з витягнутою прямою шийкою, невисоким тулубом з максимальним розширенням у нижній третині (тип 2), заокругленим переходом до денця.

Один фрагмент орнаментовано бордюром у формі широкої полоси, під якою округлий наліп та бордюром з прокресленими лініями. Формувальна маса переважно груба (трапляються фрагменти з добре відмученої маси) з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного сірого або чорного кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого або сірого кольору; деякі посудини мають лощену поверхню; внутрішня — чорного кольору. Розміри: висота 8,0—10 см; діаметр вінець 10—14 см; діаметр тулуба 9,0—14 см; діаметр донець 5,0—9,0 см. Представлені трьома фрагментами посудин у середньому заповненні рову (рис. 11, 11—13; 18, 4).

Такий посуд трапляється у матеріалах могильників білозерського часу: Кочковате, Василівка, Будуржель (Ванчугов 1990, с. 80, фото 2).

2.2.1. Миски з прямими відігнутими стінками (тип 1), плоским денцем великого діаметру. Вінчики заокруглені. Частина мисок по вінцю орнаментована овальним вдавленням, один фрагмент має горизонтальні та вертикальні розчоси з обох боків (рис. 12, 11). Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого кольору. Зовнішня поверхня переважно світло-коричневого кольору (один фрагмент сірого кольору), пропечена; внутрішня — світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: висота 2,2—8,5 см; діаметр вінець 20—29 см; діаметр донець 14—22 см. Представлені 15 фрагментами посудин: п'ять із середнього заповнення, 10 — із нижнього (рис. 12; 18, 5—6).

Такий посуд знаходять у матеріалах поселень білозерського часу: Тудорове, Приозерне, Криничне, Комрат I, Ялпуг IV (Ванчугов 1990, с. 60, рис. 17; с. 61, рис. 18; с. 62, рис. 19; с. 63, рис. 20; с. 67, рис. 22).

Інші типи мисок, що були зафіксовані в приміщеннях «Цитаделі», відсутні у заповненні рову.

2.3.1. Жаровні у вигляді мисок 1 типу із сегментно-обрізаним корпусом.

Один фрагмент орнаментовано овальним вдавленням по вінцю (рис. 13, 4). Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, пропечена; внутрішня — світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: висота 5,0—7,0 см; діаметр вінець 22—29 см; діаметр донець 13—19,4 см. Представлені п'ятьма фрагментами посудин: два із середнього заповнення, три — із нижнього (рис. 13, 1—5; 18, 7—8).

2.3.2. Жаровні плоскі, (тип 2) круглі та сегментно-обрізані, з пальцеподібним вдавленням вздовж краю (ймовірно, заглиблення для захвату).

Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого або сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого та сірого кольору, пропечена; внутрішня — темно-сірого та світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: діаметр 20—22 см; товщина 1,1—1,4 см. Представлені трьома фрагментами посудин, що зафіксовані у середньому заповненні рову (рис. 13, 6—8; 18, 9—10).

2.3.3. Жаровні плоскі (тип 3), округлі з невеликим бортиком. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, пропечена; внутрішня — світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: діаметр 19—21 см; висота 1,5—1,8 см, товщина 1,1—1,2 см. Представлені двома фрагментами посудин, що зафіксовано у середньому заповненні рову (рис. 13, 9—10).

Такий посуд виявляють серед матеріалів поселень білозерського часу: Тудорове, Приозерне, Криничне, Комрат I, Ялпуг IV (Ванчугов 1990, с. 60, рис. 17; с. 61, рис. 18; с. 62, рис. 19; с. 63, рис. 20; с. 67, рис. 22).

2.4.1. Цідилки плоскі, округлі або прямокутні із наскрізними отворами.

Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого або сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого або сірого кольору, пропечена; внутрішня — світло-коричневого або сірого кольору, пропечена.

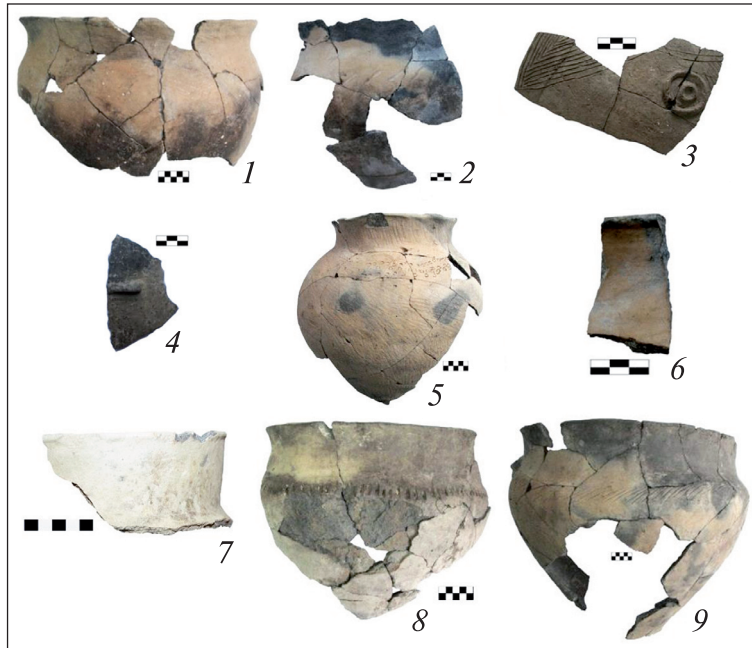

Рис. 17. Корчаги, тип 1: 1–2 — варіант 1; 3–5 — варіант 2; тип 2. 6–9 — варіант 1. 1, 3, 4, 6, 7 — середнє заповнення; 2, 5, 8, 9 — нижнє заповнення

Fig. 17. Large storage vessel (korchaga), type 1: 1–2 — variant 1; 3–5 — variant 2; type 2: 6–9 — variant 1. 1, 3, 4, 6, 7 — medium filling; 2, 5, 8, 9 — lower filling

Розміри: діаметр 20–21 см; діаметр отворів 0,3–0,5 см; товщина 0,9–1,2 см. Представлені трьома фрагментами посудин, що зафіксовано у середньому заповненні рову (рис. 13, 11–13; 18, 11–12).

Подібний посуд трапляється у матеріалах кизил-кобінської культури Криму: поселення Кизил-Коба та Карагач (Колотухин 1996, с. 40, 126, рис. 26, 22; с. 135, рис. 35, 10).

3. Мініатюрні (культові) посудини.

Цей вид представлений чотирма фрагментами, що за формою повторюють основні типи посуду Дикого Саду: горщики, банки та келихи.

Усі мініатюрні посудини зафіксовано у нижній частині заповнення рову. Формувальна маса груба, рихла та пропечена, з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного коричневого або чорного кольору. Зовнішня поверхня коричневого або чорного кольору; внутрішня — чорного кольору. Ці посудини можна віднести до культових виходячи з невеликих розмірів та грубого, недбалого виготовлення.

3.1. Горщики з максимальним розширенням у верхній третині тулуба. Представлені двома фрагментами. Розміри: висота 5,5–6,0 см; діаметр вінець приблизно 4,5–6,0 см; діаметр

тулуба 7,8–8,4 см; діаметр донець 3,8–5,0 см (рис. 14, 1–2).

3.2. Банкоподібна посудина з наміченою шийкою, максимальним розширенням у середній частині тулуба. Розміри: висота 4,0 см; діаметр вінчика 3,5 см; діаметр тулуба 4,0 см; діаметр донця 2,8 см (рис. 14, 3).

3.3. Келих приземкуватий, з дугоподібною шийкою та максимальним розширенням тулуба у середній частині. Розміри: висота 4,5 см; діаметр вінчика 5,0 см; діаметр тулуба 5,5 см; діаметр донця 2,5 см (рис. 14, 4).

Такий посуд фіксують у матеріалах пам'яток білозерського часу, зокрема в могильнику Кочковате, курган 34, поховання 1, курган 50, поховання 3 (Ванчугов 1990, с. 60, рис. 17, 12; 18, 13; с. 69, рис. 24, 8–9; с. 76, рис. 29, 5, 8; с. 81, фото 1, 3).

Висновки.

Відібраний керамічний посуд (табл. 1–4) складається з 165 фрагментів (середній рівень — 81; нижній рівень — 84). Керамічні посудини обох рівнів заповнення рову представлені закритими — 120 фрагментів (72,7 %); відкритими — 41 фрагмент (24,9 %); мініатюрними (культовими) — чотири фрагменти (2,4 %).

Серед посуду *закритої групи* (табл. 1) переважають приземкуваті келихи (32,5 %) та гор-

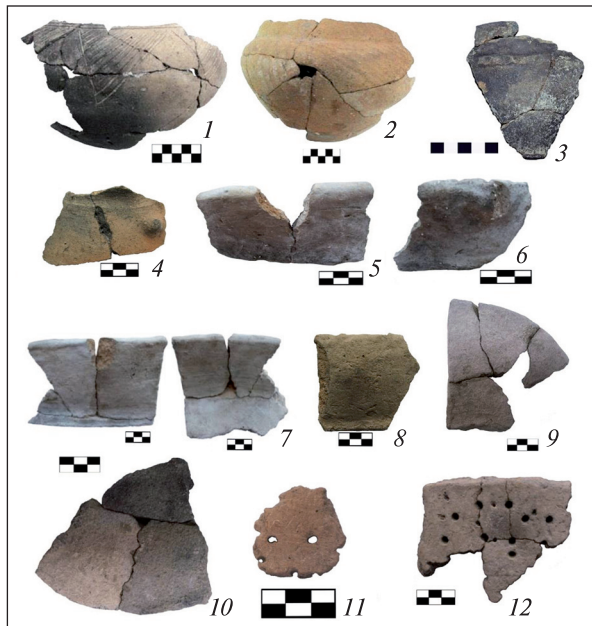

Рис. 18. Відкриті посудини: чаші, тип 1: 1–3; тип 2: 4; миски, тип 1: 5–6. Жаровні у вигляді мисок 1 типу — 7–8; плоскі, тип 2: 9–10. Цідилки — 11–12. 1–2, 4, 9–12 — середнє заповнення; 3, 5–8 — нижнє заповнення

Fig. 18. The opened ware. Bowls, type 1: 1–3; type 2: 4. Bowls, type 1: 5–6. Roasters in the shape of bowls of type — 7–8. Square-topped roasters, type 2: 9–10. Square-topped tamises — 11–12. 1–2, 4, 9–12 — medium filling; 3, 5–8 — lower filling

щики з дугоподібною шийкою (14,2 %); у невеликій кількості представлені витягнуті келихи (4,2 %) та горщики з конусоподібною шийкою (1,6 %).

Посудини *відкритої групи* (табл. 2) найбільш представлені мисками (36,6 %) та чашами (31,7 %); значно менше виявляють плоских жаровень з сегментно-обрізаним корпусом (7,3 %), чаш з витягнутою прямою шийкою (7,3 %), цідилок (7,3 %) та плоских жаровень з невеликим бортиком (4,9 %).

Мініатюрні (культові) посудини (табл. 3) репрезентовані горщиками з максимальним розширенням у верхній третині тулуба (50 %), банкоподібною посудиною з наміченою шийкою, максимальним розширенням у середній частині тулуба (25 %) приземкуватим келихом із дугоподібною шийкою та максимальним розширенням тулуба у середній частині (25 %).

За характером поверхні посуд розподіляється на грубий — 130 фрагментів (78,8 %) та лощений — 35 фрагментів (21,2 %), що представлені в обох рівнях заповнення практично рівномірно. Серед закритих посудин із лощенням — 25,8 % (31 фрагмент: п'ять фраг-

ментів горщики, 14 фрагментів кубків, п'ять фрагментів черпаків, сім фрагментів корчаг); відкритих посудин 9,8 % (чотири фрагменти чаш). За характеристикою орнаментів та за технікою виконання присутні: рельєфний (пружки, орнаментовані пружки, упори, наліпи у формі кола та овалу), вертикальні та навискісні жолобки, прокреслені лінії, зубчатий штамп, горизонтальні та вертикальні розчоси, нігтеві, овальні та округлі вдавлення; за організацією мотивів — бордюри, трикутники, зигзаги (рис. 3–18).

Відповідно до рівнів заповнення рову (табл. 4) керамічний посуд розподіляється таким чином:

— *Середній рівень* (81 фрагмент): закриті посудини — 57 фрагментів (70 %); відкриті — 24 фрагменти (30 %); мініатюрні (культові) відсутні.

Серед закритих посудин більшість складають келихи двох типів — 21 фрагмент (36,8 %) та корчаги двох типів — 20 фрагментів (35,1 %); горщики трьох типів представлені 14 фрагментами (24,6 %); банкоподібні посудини — двома фрагментами (3,5 %); черпаки відсутні.

Серед відкритих посудин переважають чаші двох типів — дев'ять фрагментів (37,5 %); жаровні трьох типів представлені сімома фрагментами (29,2 %); миски — п'ять фрагментів (20,8 %); цідилки — три фрагменти (12,5 %).

Мініатюрні (культові) посудини в середньому рівні заповнення відсутні.

— *Нижній рівень* (84 фрагмента): закриті посудини — 63 фрагменти (75 %); відкриті — 17 фрагментів (20,2 %); мініатюрні (культові) — чотири фрагменти (4,8 %).

Серед закритих посудин більшість складають келихи другого типу (перший тип відсутній) — 23 фрагменти (36,6 %) та горщики трьох типів — 21 фрагмент (33,3 %); корчаги — шість фрагментів (9,5 %); банкоподібні посудини — шість фрагментів (9,5 %); черпаки — сім фрагментів (11,1 %).

Серед відкритих посудин переважають миски — 10 фрагментів (58,8 %); чаші першого типу (другий тип відсутній) представлені чотирма фрагментами (23,5 %); жаровні першого типу (другий та третій тип відсутні) — три фрагменти (17,7 %); цідилки відсутні.

Керамічні посудини із заповнення рову за категоріями й типами співвідносяться з посудом, зафіксованим у приміщеннях «Цитаделі» городища Дикий Сад (Горбенко 2018, с. 28–46). Однак є й відмінності. Деякі категорії керамічних посудин репрезентовані додаткови-

ми типами та варіантами, деякі взагалі відсутні в заповненні рову.

Додаткові варіанти посуду представлені горщиками (1—3 тип) та жаровнями нового типу:

— горщики першого типу (із відігнутими вінцями та дугоподібною у перетині шийкою, плоским дном із закраїною або без неї) — другим варіантом з максимальним діаметром розширення у середній частині тулуба (рис. 3, 13—17);

— горщики другого типу (із прямою шийкою, відігнутим вінцем, плоским дном із закраїною або без неї) — першим варіантом із максимальним діаметром розширення у верхній третині тулуба (рис. 4, 1—5);

— горщики третього типу (із конусоподібною шийкою, плоским дном із закраїною або без неї) — другим варіантом із максимальним діаметром розширення у нижній третині тулуба та з ручкою (рис. 4, 18);

— жаровні представлені додатковим типом — плоскі, округлі з невеликим бортиком (рис. 13, 9—10).

Категорії керамічних посудин, що відсутні в заповненні рову: миски другого типу з відігнутими стінками та загнутими вінцями до середини; миски третього типу з опуклими стінками та загнутими вінцями до середини; курильниці.

Треба зазначити, що у попередній статті говорилося про відсутність цідилок серед посуду відкритого типу. Однак, на сьогодні, після обробки даних з нових розкопок на території «Цитаделі» городища, можна стверджувати, що цідилки, окрім заповнення рову присутні й у приміщенні 24.

Отже, у заповненні рову переважає посуд місцевого виробництва, що є характерним для старожитностей постсабатинівського та білозерсько-гудоровського часу регіону Північно-Західного Причорномор'я (Березанская и др. 1986, с. 95—98; 134—137; Ванчугов 1990, с. 59—81, рис. 17—32). Також трапляється посуд із території Карпатсько-Балканського регіону (Мелюкова 1979, с. 19—29) та Дністро-Дунайського регіону, насамперед із могильника Казаклія (Agulnicov 1996, р. 93—109).

Фіксуються й особливі екземпляри. Серед них виокремлюється горщик із нижньої частини середнього рівня заповнення з практично горизонтальними ручками, що розташовані під кутом 45°, конусоподібним вінчиком, округлим тулубом із максимальним розширенням у нижній третині. (рис. 4, 18; 15, 11). Подібний горщик не характерний для колекції кераміч-

ного посуду городища та білозерської культури. Необхідно зазначити, що розвал цього горщика розміщувався біля людського черепа, що може вказувати на певний ритуал.

У центральному сегменті рову, в найнижчій точці заповнення (глинистий ґрунт), зафіксовано розвал корчаги з дугоподібною шийкою округлим тулубом, максимальним розширенням у верхній третині та великим діаметром денця. Зовнішня поверхня світло-коричневого; внутрішня — чорного кольору. Корчага орнаментована овальним вдавлюванням витягнутої форми. Розміри: висота 36,5 см; діаметр вінчика 32,2 см; діаметр тулуба 40 см; діаметр денця 17,8 см (рис. 9, 3; 17, 2). За своїми пропорціями, корчага належить до перехідного етапу від сабатинівської до білозерської культури. У корчазі знаходилися кістки великої риби (сім хребців сома) та гарпун з рогу сайги (використовувався для рибного промислу). Ймовірно, подібне поєднання може вказувати на певний хтонічний ритуал (підношення духам) або жертвоприношення під час спорудження рову та початку життя на городищі.

У культурно-хронологічному аспекті керамічні посудини нижнього рівня заповнення рову «Цитаделі» переважно належать до постсабатинівського-ранньобілозерського часу, тобто до початку життя на городищі (межа XIII—XII ст. до н. е.). Керамічний посуд середнього рівня репрезентує основний період існування самого городища (середина XII — середина XI ст. до н. е.).

Характеристика керамічного посуду із заповнення рову «Цитаделі» є другою частиною аналізу кераміки Дикого Саду. Продовженням цієї роботи стане характеристика керамічних посудин, що зафіксовані у заповненні приміщень території «Передмістя» городища Дикий Сад.

Березанская, С.С., Отрошенко, В.В., Чередниченко, Н.Н., Шарафутдинова, И.Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев.

Бородовский, А.П. 2003. К вопросу о городищах переходного времени от эпохи поздней бронзы к раннему железному веку в Новосибирском Приобье. *Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири*. Барнаул, 1. с. 264—269.

Ванчугов, В.П. 1990. *Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры*. Киев.

Генинг, В.Ф., Зданович, Г.Б., Генинг, В.В. 1992. *Синташта: Археологические памятники арийских племен Урало-Казахских степей*. Челябинск, ч. 1.

Горбенко, К.В. 2013. Особливості фортифікації городища Дикий Сад. *Воєнна історія*. 4—6 (70—72), с. 62—68.

- Горбенко, К.В. 2018. Посуд ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад. *Археологія*. 4, с. 28-46.
- Горбенко, К.В., Гребенников, Ю.С., Панковський, В.Б. 2005. Розкопки укріпленого поселення «Дикий Сад» у 2004 р. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.* 7, с. 100-104.
- Зданович, Г.Б., Батанина, И.М. 1995. «Страна городов» — укрепленные поселения эпохи поздней бронзы XVIII—XVII вв. до н. э. на Южном Урале. *Археологические Исследования. Поиски. Открытия*. Челябинск, с. 54-62.
- Зданович, Г.Б., Генинг, В.В. 1985. Оборонительные сооружения поселения Синташта. *Археологические открытия 1983 г.* Москва, с. 147-148.
- Колотухин, В.А. 1996. *Горный Крым в эпоху поздней бронзы—раннем железном веке (Этнокультурные процессы)*. Киев.
- Мелюкова, А.И. 1979. *Скифия и фракийский мир*. Москва.
- Пустовалов, С.Ж. 2005. *Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Київ.
- Пустовалов, С.Ж. 1998. Многослойное городище на о. Малая Хортица (Байда). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, IV, с. 162-188.
- Спришевский, В.И. 1972. Оборонительное сооружение эпохи бронзы на территории Узбекистана. *Советская Археология*. 3, с. 227-232.
- Agulnicov, Serghei. 1996. *Necropola culturii Belozerca de la Cazaclia*. Bucuresti.

Надійшла 03.04.2019

Kyrylo V. Horbenko

Senior Lecturer of the Department of History and Archaeology of the Faculty of History in the Mykolaiv National University named after Sukhomlynskyi, ORCID 0000-0002-0510-3792, dikiysad@ukr.net

POTTERY FROM THE MOAT OF “CITADEL” SITE OF DYKYI SAD HILLFORT

The article deals with pottery from the filling of the moat of “Citadel” site of the hillfort Dykyi Sad. The moat has a shape of a large arc that is elongated along the line South-East—North-West. The length of the investigated part is 1.30 m, width - 5.0 m, depth - 3.0-3.10 m. There were identified more than twenty-two thousand fragments of pottery, belonging to about 2500 vessels of various purposes. The moat filling can be divided into three levels:

- upper level (thickness 1.0 m), in which the expressionless ceramics were fixed (about 1000).
- middle level (thickness 1.0 m), in which the saturation of ceramic fragments increases (approximately 10000).
- lower level (thickness 1.0 m), in which the number of fragments of ceramic ware is practically similar to the middle level (about 11000).

There were selected 165 complete and partly preserved vessels from the middle (81 fragment) and lower filling levels (84 fragments), suitable for formal classification.

The subject of the study is moulded ware from the middle and lower levels of moat filling. All material is divided into two groups: closed (120 fragments) and opened shapes (41 fragment). Each group is divided into types. Pottery of closed group consists of pots, jars, cups, ladle, large pots. The opened group wares are bowls, cups, braziers, riddles. Among the forms there were specified types due to the shape of neck and rim. According to the type there have been classified variations within body shapes. A separate, special, group is composed with non-standard (miniature) dishes, which can be considered as for cult purposes (4 fragments).

It was found that among closed group dominated squat cups (32,5 %) and pots with arc-like neck (14,2 %); the lowest number is represented by elongated cups (4,2 %) and pots with conical neck (1,6 %). Among the dishes of open group there are bowls (36,6 %), and cups (31,7 %); the least represented are flat braziers with segmental-cut body form (7,3 %), bowls with elongated straight neck (7,3 %), riddles (7,3 %) and flat braziers with a small rim (4,9 %). Among the miniature (cult) dishes there are two jars (50 %), a cup (25 %) and a small pot (25 %).

Pottery from the moat filling relates to the ceramics fixated in the “Citadel” premises of the hillfort Dykyi Sad and is found among materials of well-known settlements and burial grounds of Bilozerka culture period of the North-Western Pontic region. In the cultural and chronological aspect the ceramics of lower level moat filling of the “Citadel”, there are mostly fragments referring to the early stage of Bilozerka culture and early stage of the settlement occurrence (end of 13th - beginning of 12th c. BC), and the ceramics of middle level relates to the main period of the hillfort existence (12th - 11th c. BC).

К е у w o r d s: Dykyi Sad hillfort, late Bronze age, Bilozerka culture, moat, ceramic ware, cult dishes.

К.В. Горбенко

Старший преподаватель кафедры истории и археологии исторического факультета Николаевского национального университета имени В.А. Сухомлинского, ORCID 0000-0002-0510-3792, dikiysad@ukr.net

ПОСУДА ИЗ РВА УЧАСТКА «ЦИТАДЕЛЬ» НА ГОРОДИЩЕ ДИКИЙ САД

Рассматривается керамика из заполнения рва «цитадели» городища Дикий Сад. Ров в форме большой дуги, вытянут по линии Юго-Восток—Северо-Запад. Длина исследованной части — 130 м, ширина — 5,0 м, глубина — 3,0—3,10 м. В заполнении выявлено более двадцати двух тысяч фрагментов керамики, относящихся примерно к 2500 сосудам различного назначения. Заполнение рва делится на три уровня: верхний (толщина 1,0 м), в котором

фиксировалась невыразительная керамика (примерно 1000); средний (толщина 1,0 м), в котором количество керамических фрагментов возрастает (примерно 10000) и нижний (толщина 1,0 м), в котором количество фрагментов керамической посуды практически аналогично среднему уровню (примерно 11000).

Из них отобрано 165 целых и частично сохранившихся сосудов из среднего (81 фрагмент) и нижнего уровня заполнения (84 фрагмента), пригодных для классификации по формальным признакам.

Материал разделен на две группы: закрытые (120 фрагментов) и открытые (41 фрагмент) сосуды. Каждая группа разделена на виды. Посуда закрытой группы — горшки, банки, кубки, черпаки, корчаги. Посуда открытой группы — чаши, миски, жаровни, цеделки. В пределах видов выделены типы по форме шейки и венчика. В пределах типов выделяются варианты в соответствии с формой корпуса. Отдельную, специальную, группу составляет нестандартная (миниатюрная) посуда предположительно культового назначения (4 фрагмента).

В закрытой группе преобладают приземистые кубки (32,5 %) и горшки с дуговидной шейкой (14,2 %); менее всего представлены вытянутые кубки (4,2 %) и горшки с конусовидной шейкой (1,6 %). В открытой группе преобладают миски (36,6 %) и чаши (31,7 %); менее всего представлены плоские жаровни с сегментно-обрезанным корпусом (7,3 %), чаши с вытянутой прямой шейкой (7,3 %), цеделки (7,3 %) и плоские жаровни с небольшим бортиком (4,9 %). Среди миниатюрной (культовой) посуды выделяются две банки (50 %), кубок (25 %) и горшочек (25 %).

Керамическая посуда из заполнения рва соотносится с керамикой, зафиксированной в помещениях «Цитадели» и встречается в материалах известных поселений и могильников Северо-Западного Причерноморья белозерского времени. Керамика нижнего уровня заполнения рва «цитадели» относится к раннему этапу белозерской культуры и началу жизни на городище (конец XII — начало XIII вв. до н. э.), а керамика среднего уровня — к основному периоду существования городища (XII—XI вв. до н. э.).

К л ю ч е в ы е с л о в а: городище Дикий Сад, поздняя бронза, белозерская культура, ров, керамическая посуда, культовая посуда.

References

- Agulnicov Serghei. 1996. *Necropola culturii Belozerca de la Cazaclia*. Bucuresti.
- Berezanskaia, S.S., Otroshchenko, V.V., Cherednichenko, N.N., Sharafutdinova, I.N. 1986. *Kultury epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kyiv.
- Borodovskii, A.P. K voprosu o gorodishchakh perekhodnogo vremeni ot epokhi pozdnei bronzы k rannemu zheleznomu веку v Novosibirskom Priobe. *Istoricheskii opyt khoziaistvennogo i kulturnogo osvoiniia Zapadnoi Sibiri*. Barnaul, 2003, iss. 1, pp. 264-269.
- Gening, V.F., Zdanovich, G.B., Gening, V.V. 1992. *Sintashta: Arkheologicheskie pamiatniki ariiskikh plemen Uralo-Kazakhskikh stepei*. Cheliabinsk, part 1.
- Horbenko, K.V. 2013. Osoblyvosti fortyfikatsii horodyshcha Dykyi Sad. *Voenna istoriia*. 4-6 (70-72), pp. 62-68.
- Horbenko, K.V. 2018. Posud dilianky "Tsyadel" horodyshcha Dykyi Sad. *Arkheolohiia*. 4, pp. 28-46.
- Horbenko, K.V., Hrebennikov, Yu.S., Pankovskiy, V.B. 2005. Rozkopky ukriplenoho poselennia "Dykyi Sad" u 2004 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003-2004 rr.* 7, pp. 100-104.
- Kolotukhin, V.A. 1996. *Gornyi Krym v epokhu pozdnei bronzы - rannem zheleznom veke (Etnokulturnye protsessy)*. Kyiv.
- Meliukova, A.I. 1979. *Skifiia i frakiiskii mir*. Moskva.
- Pustovalov, S.Zh. 1998. Mnogosloinoie gorodishche na o. Malaia Khortitsa (Baida). *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universitetu*. Zaporizhzhia, IV, pp. 162-188.
- Pustovalov, S.Zh. 2005. *Sotsialnyi lad katakombnoho suspilstva Pivnichnoho Prychornomia*. Kyiv.
- Sprishvskii, V.I. 1972. Oboronitelnoe sooruzhenie epokhi bronzы na territorii Uzbekistana. *Sovetskaia Arkheolohiia*. 3, pp. 227-232.
- Vanchugov, V.P. 1990. *Belozerskaia kultura v Severo-Zapadnom Prichernomore. Problema formirovaniia belozerskoi kultury*. Kyiv.
- Zdanovich, G.B., Batanina, I.M. 1995. "Strana gorodov" - ukreplenne poselennia epokhi pozdnei bronzы XVIII-XVII vv. do n. e. na luzhnom Urale. *Arkaim: Issledovaniia. Poiski. Otkrytiia*. Cheliabinsk, pp. 54-62.
- Zdanovich, G.B., Gening, V.V. 1985. Oboronitelnye sooruzheniia poselennia Sintashta. *Arkheologicheskie otkrytiia 1983 g.* Moskva, pp. 147-148.